

PRÓSZÉKY GÁBOR

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Pázmány Péter Katolikus Egyetem ITK, Budapest

NYELV, NYELVHASZNÁLAT ÉS A MAGYAR HELYESÍRÁS SZABÁLYAINAK 12. KIADÁSA

„Az emberek iskolai tanulmányaik során az alapiskolától kezdve a tananyag keretében szinte kizárólag az írott nyelvvel találkoznak. Ezért az írott nyelv jellegzetességeit mindenki sokkal jobban ismeri, mint a beszélt nyelvet. Sőt a legtöbb ember a beszélt nyelvről valószínűleg úgy gondolkodik, mint az írott nyelvtől sajnálatos módon eltérő, tökéletlen nyelvváltozatról” – írja Lanstyák István 2009-ben, majd azt is hozzáteszi, hogy ez a kép teljesen hamis. Ráadásul az írott nyelv az irodalom nyelve is, ami – a hangrögzítést megelőzően – hosszú időn keresztül a nyelv egyetlen megörökíthetően továbbadható formája volt. Crystal (1998: 226) is megfogalmazza az írott nyelv különleges státuszát: „Az írott nyelv évszázadokon keresztül kiváltságos helyzetben volt: mint az irodalom közvetítő közege a nyelvi tökéletesség követendő példája lett. Azt tartották, hogy az írás állandóságot és tekintélyt kölcsönöz a nyelvnek.” Leszögezhető tehát, hogy az írott nyelvvel kapcsolatban az idők folyamán kialakult egyfajta norma, egy kiművelt, egységes rendszer, amelyet a nyelvközösség a polgárosodás kezdetén, a nyelv iránti hűség fogalmának megjelenésekor tudatos tervezéssel alakított ki (Tolcsvai Nagy 1998). Ugyanakkor a normák – így a nyelvi norma is – bizonyos fokig korlátozzák az egyént. Ilyenkor szociokulturális értékek jutnak érvényre, s a normáknak ez a folyamatos érvényesülése tesz egy-egy közösséget azzá, ami. A szociológiában a társadalmi normáknak három nagy típusát szokás megkülönböztetni: a kötelező normákat, melyeket gyakran törvényeknek nevezünk, továbbá a szükséges normákat, azaz a szabályokat és a lehetséges normákat, a szokásokat. A magyar helyesírási rendszer a második típusba tartozik, mert szabályokból és nem törvényekből áll. A helyesírás nem természetes képződmény, mint maga a nyelv, hanem mesterséges. A helyesírást tehát tanulnunk kell (főleg az iskolában), és nem úgy sajátítjuk el, mint magát a nyelvet. A helyesírás ennek következtében tudatos vagy legalábbis viszonylag tudatos produktum. A rögzített helyesírást viszont a társadalmi használat során idővel több tényező is kikezdi: elsősorban a beszéd, a kiejtés változása, továbbá az ízlés, a divat és természetesen a megjelenő hibák. A helyesírási rendszerről egyébként sokan úgy gondolkoznak, mintha az önmagában volna valaminek a célja. Érdeemes leszögezni, hogy a helyesírás nem cél, hanem eszköz, melynek az akadálytalan nyelvhasználatot kell szolgálnia. Ezért aztán kimondható, hogy a helyesírási rendszerek nagyszabású átdolgozása általában nem kívánatos, mert megnehezítené

a mindennapi írásgyakorlatot. Nyilván az nem szolgálja a köz javát, ha a nyelvhasználók állandó bizonytalanságban vannak, hiszen nem tudják egy nagyszabású változás esetén, hogy a korábban az iskolában megtanult és addig rutinszerűen használt megoldások még mindig szabályosnak számítanak-e. A 2015 szeptemberében megjelent új magyar helyesírási szabályzatban nincs jelentős szabályváltozás, de az mindenképp elmondható róla, hogy pontosabb és megengedőbb elődeinél.

A helyesírás elvei általában viszonylag könnyen elsajátíthatók, ám a különböző emberek különböző súlyt fektetnek arra, hogy ezeket a megfelelő helyeken alkalmazzák-e. Ha ismerjük egy nyelv – történetileg kialakult – egyedi helyesírási eseteit, akkor ezeket leszámítva a többi szerkezet helyes alakjának létrehozásánál meghatározó szempont a kiszámíthatóság, vagy – egy informatikából ismert szóval – az algoritmizálhatóság. Ez utóbbi azt is jelenti, hogy ha a nyelven kívüli világ ismeretének csak marginális szerepe van egy helyesírási rendszerben, akkor a feladat megoldása megvalósítható akár egy számítógépes programmal is. Természetesen, ha nyelven kívüli ismeretek is szükségesek egy döntéshez, annak algoritmizálhatóságát nehéz egy számítógépes programnak megadni, hiszen a gép nehezen tudna arról dönteni, hogy például a *Gellérthegy* írásmód akkor helyes, ha a XI. kerületi önkormányzat által jelzett területi egységre gondolunk Budán, a *Gellért-hegy* alak pedig akkor, ha arra a földrajzi objektumra, mely az Erzsébet híd budai végénél magasodik a Duna fölét.

A helyesírás normájának megsértése sajnálatos módon a társadalomban és különösen az oktatásban sokszor erős szankciókkal, stigmatizáló megítéléssel jár. A szankcionálás finomítását viszont nem a szabályzattól, hanem a népszerűléstől lehetne csak elvárni. A helyesírás alapjait nyilván mindenkinek érdemes tudni, de a ritka és sokszor csak bonyolult szabályokkal leírható esetek szabályzatban szereplő megoldásai nem a tanulók frusztrálására, hanem elsősorban a lektorok segítésére szolgálnak. A szigorú felfogásnak az lehet az oka, hogy az elektronikus kommunikáció létrejötte előtt az írott anyagot létrehozó ember és a leírt szöveg olvasója közötti nagy távolság miatt nem volt mód visszajelzésre, amiből az következett, hogy az esetleges elírásokból adódó félreértések utólag már kevésbé voltak javíthatók.

A helyesírást – mint sok más formai rendszert – elsősorban a gyakran látott minták alapján sajátítjuk el, ám korunkban lényegesen kevesebb a lektorált anyag, mint akár csak egy-két évtizeddel ezelőtt, így előfordulhat, hogy a korábbiaknál könnyebben lehet találkozni olyan alakokkal, melyek nem feltétlenül követik a normát. Az oktatás szerepe tehát még jobban felértékelődik, hiszen a helyesírási rendszer működtetéséhez a tanulóknak azt a módszert is meg kell tanítani, amely segítheti a ma már sokszor nehezen azonosítható normatív alakok felismerését, azaz azt a tudást, amivel a bűzát el lehet választani a konkolytól...

Egy kis magyar helyesírás-történet

A magyar nyelv írásrendszerének egységesítése 1832-től indult meg. Néhány évvel az után ugyanis, hogy létrejött a Magyar Tudós Társaság, megjelent az első magyar helyesírasi „szabályzat”, a *Magyar helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai*, mely tíz későbbi lenyomatot is megért. A helyesírásunkat komolyan rendező következő kiadvány egy, a nemzet nyelvhasználatát jelentősen megváltoztató politikai esemény, a kiegyezés után jött létre. A magyar nyelv új szerepbe került a társadalomban mint a Monarchia egyik hivatalos nyelve, ezért 1877-ben megjelent *A magyar helyesírás elvei és szabályai*, melyet hét lenyomat követett, egészen a huszadik század elejéig. A következő helyesírasi szabályzat megjelenését ismét egy – a nemzet nyelvhasználatát jelentősen befolyásoló – politikai esemény, a trianoni döntés előzte meg. A lényegesen kisebb, de gyakorlatilag százszázalékosan magyar lakosság számára megjelent kiadványnak a pontos neve *A magyar helyesírás szabályai* volt, és 1922-től 1940-ig nyolc kiadása jelent meg. A név maga érthetően ismerősnek tűnhet, hiszen szabályzataink mind a mai napig nemcsak pontosan ezzel a névvel, de számozásukban is ennek a kiadványnak a folytatásaként jelennek meg. Egy újabb jelentős történelmi eseményt, a II. világháborút követően, 1951-ben – ismét csak egy politikai és társadalmi változás következményeként – jelent meg *A magyar helyesírás szabályai* 9. kiadása. Ez nyelvi szempontból nem tartalmazott jelentős eltéréseket az 1940-ben megjelent utolsó szabályzattól, ám megjelenésének nem is ez, hanem az adott jelentőséget, hogy a kiadvány – a közel azonos tartalom mellett – külső megjelenésében már az új politikai berendezkedés szimbólumait használta. Az 1954-ben kiadott *A magyar helyesírás szabályai* 10. kiadása ezzel szemben tényleges változásokat hozott, de ehhez kellett az a néhány év az ötvenes évek elején a szabályzat tényleges, tartalmi megreformálásához. Ezt követően hosszabb szünet következett, és harminc év múlva – egy újabb politikai-társadalmi változás, az ún. reformszocializmus megjelenése idején –, 1984-ben jelent meg *A magyar helyesírás szabályai* 11. kiadása, mely gyakorlatilag a most megjelent szabályzatig milliók helyesírását irányította. Az infokommunikációs változások a kétezres évek elején az írott nyelv szempontjából teljesen új helyzetet hoztak. Ezek ugyan nem politikai jellegű események voltak, de talán az írásbeliség kezdete óta nem volt ilyen jelentőségű változás a (magyar) nyelv történetében. A tudományos irodalom és a szépirodalom, de különösen ez utóbbi – talán a magánlevelezéseket leszámítva – alapvető reprezentánsa volt korábban az írásbeliségnek, elkezdett háttérbe szorulni. Ma mindenki ír, bár elsősorban nem tollal, ceruzával, hanem számítógéppel: ilyenné vált a kommunikációs helyzet. Mint ismeretes, a sokak által „írott beszédnek” nevezett elektronikus kommunikációs nyelv (e-mail, sms stb.) általában nem követi a korábban elsősorban a nyomtatott kiadásokban (és az iskolai oktatásban) megjelenő normát, de ma már a normatívnak feltételezett hivatalos kiadványok készítői sincsenek sokszor teljesen tisztában a helyesírás szabályaival. Ennek a helyzetnek a felismerése tette szükségessé *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadását, amely 2015-ben meg is jelent.

A helyesírás szabályzat 12. kiadásáról – kicsit részletesebben

Mivel néhol pontatlan információk is megjelennek ennek a kiadásnak a tényleges tartalmáról, röviden szólnék most azokról a változásokról, melyekről mindenkinek tudnia kell. Egyszerűsítve kimondható, hogy az új kiadásban alapvető változás gyakorlatilag nincs; ami pedig van, az viszonylag egyszerűen sorolható be az alábbi kategóriák valamelyikébe: a nyilvánvaló hibák kijavítása; a fogalmazás pontosítása; a *sok* és *kevés* megjelölés helyett konkrét szólisták közreadása; az egyes részek didaktikai szempontú átszerkesztése; szabálypont vagy szabálypontrész kihagyása; bizonyos szabályok enyhítése, azaz a korábban szabályozott kérdések alternatívává tétele; szabálypontok kiegészítése, új szabálypontok beiktatása.

Ezeket túl a szabályzathoz csatlakozó szótár mérete is nőtt: nyolcezer szó és kifejezés került bele, miközben kimaradtak régi, elavult alakok, és bekerültek határon túli magyar földrajzi nevek, intézménynevek és jellegzetes határon túli magyar szavak is. A nyilvánvaló hibák kijavítása azt jelenti, hogy azok a hibák, amelyek ismertek voltak az előző kiadásban, ki lettek javítva. A fogalmazás pontosítását ott kellett alkalmazni, ahol például olyan állítások voltak, mint amilyen például a „Szavaink többségében az *i*, *u*, *ü* az egész magyar nyelvterületen rövid”, mert az ilyen állítások nem tudományos vizsgálatokon alapulnak. A *sok* és a *kevés* megjelölés helyett megpróbáltunk listákat adni: így például a 23. vagy a 27. szabályban *i-u-ü*, illetve *i-ü-ü* betűkre végződő szavainkra adott példák helyett teljes felsorolás következik. Egyes részek didaktikai átszerkesztésre kerültek: például *A különírás és az egybeírás* fejezet ilyen. Az új szabályzatban néhány helyen előfordul, hogy korábban szabályozott témakörök már nem szerepelnek: ilyenek például a szavak ejtésére, az asszonynevek felépítésére, a géptípusokra vagy a postai címzésre vonatkozó részek. Az írásban is jelölendő ejtészavakra példák az alábbiak: *árboc* > *árbóc*, *bedekker* > *bédekker*, *biennale* > *biennálé*, *bura* > *búra*, *immúnis* > *immunis*, *reverzibilis* > *reverzibilis*, *samanizmus* > *sámánizmus*. Jelentésváltozás okozza az olyan alakok egybeírását mostantól, mint a következők: *nagyra törő* > *nagyratörő*, *tenyérbe mászó* > *tenyérbemászó*. Olykor a szaknyelvi gyakorlat átvétele okoz változásokat helyesírásunkban: *első fokú ítélet* > *elsőfokú ítélet*, *fekete doboz* > *feketedoboz*, *paraolimpia* > *paralimpia*, *szabad vers* > *szabadvers*, *vegyes úszás* > *vegyesúszás*. Előfordul az is, hogy a szó írása nem felel meg a (korábban már rögzített) szabályoknak: *élet-halál harc* > *élet-halál harc*, *örökkön-örökké* > *örökkön örökké*, *szaltó mortále* > *salto mortale*. Ezzel egyidejűleg engedékenyebbé is vált a szabályzat, ugyanis az idegen nyelvekből átvett szavak így is, úgy is elfogadhatóak: *e-mail* > *e-mail* v. *ímél*, *pacemaker* > *pacemaker* v. *pésméker*, *spray* > *spray* v. *spré* v. *szpré*.

Természetesen semmilyen változás nem kell ahhoz, hogy a korábban is „mumusnak számító” helyesírás kérdésekben továbbra is következetesek maradjunk. Ilyenek az egybeírás-különírás kérdésköre, a központosítás (különösen a *mint* előtti vessző), a nagykötőjel-kiskötőjel probléma, az idegen szavak todalékolása (ha az utolsó betűnek

megfelelő hangot kiejtjük, akkor kötőjel nélkül; ha nem, akkor kötőjellel), illetve a szim-bólumok toldalékolásánál a kötőjel után megjelenő (illetve gyakran meg nem jelenő) hasonult mássalhangzó. És hogy a változásokra konkrét példákat is láthassunk, felsorolunk néhány pontot az új helyesírási szabályzatból, melyekre mostantól érdemes kicsit jobban figyelniük:

- 82. Nem helyesírási kérdés: a *h* végű szavak *-vall-vel* és *-vál-vé* ragos alakjait kiejtés szerint kétféleképp lehet írni: *méhvel* – *méhhel*.
- 93. A három azonos mássalhangzót jelölő betűt ezután csak a közszavakban egyszerűsítjük kettőzöttre (tehát az utónevek körében nem!), azaz a tulajdonnevek toldalékolásában egységesen nincs egyszerűsítés: *Hermann-nál*, *Mariann-nal*, *Blikk-ke*, *Szerelmes szonett-tel*.
- 132. Az előtagokkal (*al-*, *gyógy-* stb.) és utótagokkal (*-fajta*, *-féle*, *-nemű*, *-rét*, *-rétű*, *-szerű*) alkotott szavak összetett szavak, tehát annak megfelelően is írjuk őket: *ésszerű*, *gipszszerű*, mint *jegygyűrű*, *kulcsomó*.
- 148. Hivatalos iratok bizonyos közneveinek nagybetűs írása: *Szerző*, *Felek*, *Alperes*, *Vállalkozó*.
- 188., 189., 191. A bizottságok, mozgalmak, rendezvények neveit hivatalos iratokban ajánlatos (!) kicsivel írni: *a bizottság véleménye szerint*, de elfogadható naggyal is: *a Bizottság véleménye szerint*.
- 214. Az idegen nevek *bin*, *d'*, *de*, *ten*, *van*, *von* stb. névkiegészítője nagy kezdőbetűs kiemelésekben (cím, felsorolás): *De Gaulle*, *Van Dyck*; de a teljes névben kisbetűs: *Charles de Gaulle*, *Walther von Dyck*.
- 217. Ha az idegen írásmódú közzó végén néma betű van, akkor az összetételi utótag kötőjellel kapcsolódik: *couchette-rendelés*, *lime-likőr*, *ragtime-koncert*.
- 291. Kétezren felül kötőjellel jelölhető a hármas csoportosítás (az évszámokban nem!): *tizennyolcezer-háromszázhuszonegy*. Közzel vagy ponttal bonthatók az oszlopokban akár a négyjegyű számok is, ha öt- vagy többjegyűekkel állnak együtt.
- 298. Az *elseje*, *elsejei* stb. szóalakok számjegyes írásakor a *j* elhagyható: *május 1-jén* > *május 1-jén* vagy *1-én*.
- 300. Kettőspont is lehet az óra és a perc között: *16.35* vagy *16:35*.

Az új szabályzatban megfogalmazottakat – melyekről külön összefoglalás is készült (Keszler 2015: 258–267) – 2015. szeptember 1-től indokolt tanítani az iskolákban. Ám a 12. kiadás változásait csak fokozatosan érdemes számon kérni, hiszen az EMMI tájékoztatása szerint az érettségi vizsgákon születő dolgozatokban a 11. és a 12. kiadás szerinti helyesírás mindegyikét el kell fogadni, egészen a 2016/2017-es tanév tavaszi vizsgaidőszakáig. Az új kiadású művek, tankönyvek, oktatási segédanyagok viszont már a 12. kiadásban foglaltak szerint fognak készülni. Fontos még, hogy a régi kiadású műveket nem kell átdolgozni a megváltozott szabályok miatt.

Néhány szó a helyesírási programok szerepéről a helyesírási gyakorlatban

Ismert, hogy a helyesírás-ellenőrző programok a felsorolható alakokat és a helyesírási szabályok jól algoritmizálható részét teljesen pontosan, míg a fennmaradó eseteket csak részlegesen tudják kezelni. Ennek oka az, hogy a helyesírásnak nevezett (de angolul *Spell* néven ismert) programok az egyes szavakat önmagukban, környezetük nélkül vizsgálják, és így próbálják eldönteni, hogy adott formájukban elvileg lehetséges-e a szóban forgó nyelv normái szerint. Laza szóhasználattal azt mondhatjuk, hogy ezek a programok „csótlásúak”. Elsősorban elütések észrevételére valók, nem pedig a teljes helyesírási rendszer tökéletes modelljeként működnek. A helyesírási problémákat egy „azonnali használatra” tervezett program nehezen tudja elmagyarázni, bár a *helyesiras.mta.hu* akadémiai helyesírási portál éppen ezt a feladatot célozza meg (l. Ludányi 2019 ebben a kötetben). A kilencvenes években megjelentek az ún. nyelvhelyességi programok (angolul ezeket a *Grammar Checker* névvel illetik), melyek már a szó környezetét is látják. A hibát tartalmazó mondatok nyelvi elemzése még több problémát vet fel, mint a helyes mondatoké, így ezek a szoftverek elsősorban elvi és nem tökéletes gyakorlati megoldást jelentenek a problémákra. Feladatuk elsősorban tájékoztatni a felhasználót a lehetséges írásmódokról, de a végén a döntés a felhasználóra marad. Ha egyszerűsíteni szeretnénk helyesírásunk problémáit, azt mondhatnánk, hogy a felsorolható elemek megadhatók, az algoritmizálható szabályok pedig gépesíthetők. Ha valami tehát se nem felsorolható, se nem algoritmizálható, akkor az olyan probléma, melyben a jelentésre, a világismeretre hivatkozva az erre a célra írt programok nem döntésképesek, hanem legfeljebb csak figyelmeztetést tudnak kiadni. Ilyenek például az egybeírás-különírás, a kötőjelhasználat vagy a vesszők helyes kitételének géppel nehezen kezelhető szabálya. Ilyenkor a felhasználó a szűk keresztmetszet, így a döntés, amelyet a gépi eszközök csak egy adott pontig képesek támogatni, az emberre marad. Ez az oka a gépi eszközök nem mindenható voltának, és így annak is, hogy aki nem tudja a helyesírást, azt a számítógépes programok is csak arra tudják figyelmeztetni, hogy valami szokatlant, normától eltérőt tapasztalnak, ám a döntést, hogy a felkínált helyzetben elfogadják-e a gépi javaslatot, a felhasználóra hagyják.

Érdeemes még megjegyezni, hogy majdnem huszonöt év telt el az első, széles körben használt magyar helyesírási program (az 1991-ben megjelent *Helyes-e?*) megjelenése óta, és azóta nem volt helyesírási változás a magyar nyelvben. Ismert több olyan helyesírási reform is a világban, melyek már a korábban létrehozott gépi megoldásokra is hatással voltak. Ilyen például a német helyesírás is, mely az előző évtizedekben változott meg jelentősen. A baszk helyesírási program pedig abban egyedülálló, hogy kialakítása azzal a bizottsággal közösen történt, amely a baszk korábban nem egységes helyesírásának kialakításáért volt felelős. A szoftverhatalmak megoldásai minden nyelv, így a magyar nyelv esetében is csak egy adott pontig tudják követni a helyesírási rendszer finomságait, azonban ezen a ponton a minőséget általában az előfordulási gyakoriságok (és üzleti

szempontok) határozzák meg. Így óhatatlan, hogy mindig lesznek olyan esetek, melyekben a gép nem tud megfelelő támogatást adni. Ilyenkor érdemes eszünkbe juttatni azt az elvet, hogy a számítógép (és nemcsak nyelvhelyességi kérdésekben) csak annak képes segíteni, aki az adott problémára maga is tud megoldást adni, ám esetleg a figyelem-összpontosítás nehézségei miatt pontosságban és sebességben támogatásra szorul.

Zárszó

Keszler Borbála tanárnő, aki hosszú ideig töltötte be ugyanannak a bizottságnak az elnöki funkcióját, melyet jelenleg a jelen írás szerzője, szívesen idézi (Keszler 2015) Arany János 1874-es főtitkári jelentéséből az alábbi részt. Mivel a legmesszebb menőig egyetérték velem, magam is így teszek: a helyesírás „mely részint az élő szokással haladni akar, részint a történeti múltból is köteles annyit megtartani, amennyi a hagyomány megőrzésére szükséges [...]”, nem siet eldöntéseivel” (Gergely 1964).

Irodalom

- AkH.¹² = Magyar Tudományos Akadémia 2015. *A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Gergely Pál (szerk.) 1964. *Arany János összes művei. XIV. kötet. Hivatali iratok 2. Akadémiai évek (1859–77)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Keszler Borbála 2015. Megjelent „*A magyar helyesírás szabályai*” 12. kiadása. *Magyar Nyelvőr* 139 (3): 253–268.
- Lanstyák István 1998. *Nyelvünkben, otthon*. Nap Kiadó. Dunaszerdahely.
- Ludányi Zsófia 2019. Online segédeszközök a helyesírás tanításában: helyesiras.mta.hu. In: Bozsik Gabriella – Ludányi Zsófia (szerk.): *Szabályzat, oktatás, gyakorlat. Helyesírásról sokszíniően. A Nagy J. Béla helyesírási verseny előadásai, feladatai és egyéb tanulmányok*. Líceum Kiadó. Eger. 115–127.
- Prószeány Gábor 1993. Nyelvművelés számítógéppel? (A számítógépes helyesírás-ellenőrzés új útjai). *Magyar Nyelvőr* 117 (4): 509–511.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Akadémiai Kiadó. Budapest.